

247017

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI / 599

**ORYANTALİZMİ YENİDEN OKUMAK
BATI'DA
İSLÂM ÇALIŞMALARI
SEMPOZYUMU**

11-12 -MAYIS-2002-ADAPAZARI

**TERTİPLEYEN
T.C. BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI VE
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLHİYAT FAKÜLTESİ**

Ankara - 2003

SOSYO-POLİTİK OLAYLARIN KELÂM PROBLEMLERİNİN DOĞUŞUNA ETKİSİ

Dr. İbrahim Hakkı İNAL*

GİRİŞ

Bu tebliğde, kelâmla ilgili kavramların ortaya çıkışında İslâmın ilk döneminde meydana gelen sosyo-politik olayların etkisi ile ilgili oryantalist görüş iman-küfür ve kaza-kader konuları örneğinde ele alınacaktır. Konu özellikle Goldziher, Montgomery Watt, J. van Ess, Madelung, Daniel Gimaret ve Lois Gardet'nin yazdıklarından hareketle incelenecektir. Bu konudaki kelâmî meselelerin ortaya çıkışıyla ilgili oryantalist görüşü ortaya koymadan önce ilk dönem kelâm ve mezhepler tarihi eserlerinde konunun nasıl ele alındığını kısaca hatırlatmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.¹ İlk dönem kelâm ve mezhepler tarihi eserlerinde

* Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

¹ İlk dönem kelâm eserleri incelendiğinde ortaya çıkan tablo, bu konuların tarihsel politik bağlamından soyutlanıp sırf teolojik bağlamda ele alındığı yönündedir. Bu eserlerde kelâmî konular evrensel doğrular olarak ortaya konulur. Sırasıyla inceleyecek olursak, Hanbelî müelliflerin eserlerine, Ahmed b. Hanbel'in *Kitabü's-Sünne*'sine (s. 84, 88-9, 93, 104-5) ya da onun mezhebinden Ibn Batta el-Ukberi'nin *el-İbâne*'sine (s. 16, 30, 37-8) bakıldığında durumun bu minval üzere olduğu görülür. Ancak bir dereceye kadar İbn Teymiyye'nin bu kategorinin dışında tutulması gerektiği söylenebilir. Hanbelî mezhebinin bu konudaki ana görüşüne bağlılığını ifade etmekle birlikte, İbn Teymiyye'nin bazen meselelere dışarıdan birisiymiş gibi baktığını görmekteyiz. Özellikle onun Hanefilerle Hanbelîler arasında iman, amel ve günah işleyeninin durumu konusunda yapılan kavga netice itibariyle bir 'kelime oyunu' (en-nizâü'l-lafzî) olduğunu söylemesi ilginçtir. (*Kitabü'l-İmân*, Kahire 1994, s. 181). İkinci olarak Hanefileri ele alacak olursak, el-Mâtürîdî'nin *Kitabü t-Tevhid*'inde (s. 273-4, 375, 377, 380-3), Ebu'l-Mu'în el-Nesefî'nin *Tebziratü'l-Edille*'sinde (s. II, 771-2, 768-770, 774, 778, 798), el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-Dîn*'inde (191-2, 146-50) ve diğer Hanefî kelâm kitaplarında kelâmî meselelerin, aynen Hanbelî eserlerde olduğu gibi, sosyo-politik bağlamından soyutlanıp, salt teolojik alanın konusu olarak ortaya çıkmış problemler olarak algılandığını görürüz. Bu arada el-Pezdevî'nin kendi dönemiyle ilgili anlattığı bir anekdotu zikretmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. el-Pezdevî, Sâmânîlerin son döneminde Mutezile'nin hâkimiyetinden ve Ehl-i Sünnet'ia baskı altında tutulduğundan bahseder. Yaşadığı bölgede vuku bulan Hanefi-Mutezilî kavgasını anlattığı bu anekdotta el-Pezdevî, mezheplerin siyasi otoriteyle olan ilişkileriyle ilgili çarpıcı bir örnek sunmaktadır. el-Pezdevî bu anekdotta Hanefilerin Mutezilî aleyhine kurduğu bir komplodan bahsetmektedir. Hanefiler, bölgenin Emirine Mutezile'nin siyasi otoriteye isyanı caiz gören tehlikeli kişiler olduğunu ve bunu kendisine ispat edebileceklerini söylemişlerdi. Emirin kabul etmesi üzerine Hanefiler, Emirin gizlice dinleyici olarak katılacağı bir münazara tertip etmişlerdi. Siyasi otoriteye isyan konusunun ele alındığı bu münazarada, Hanefiler içki içmek, zina yapmak hatta livata günahı dâhil büyük günahları işlemiş olsalar bile Emire isyan edilemeyeceğini savunurken, Mutezilîler bu günahları irtikab eden emire

kelâmî problemlerin, dönemin sosyo-politik şartları hesaba katılmaksızın, nasların farklı gruplarca farklı şekillerde yorumlanması sonucu ortaya çıktığı fikrinden hareket edilir. Bu algılayış tarzı modern dönemlere kadar böyle devam etmiştir.

Oryantalistlere göre ise,² örnek olarak ele alacağımız iman-küfür ve kaza-kader meselelerinde olduğu gibi, kelâmî problemlerin ortaya çıkış ve oluşumunda belirleyici unsur, naslar değil, dönemin sosyo-politik şartlarıdır.³ Oryantalist bakış açısına göre önce siyasi kavgalar yaşanmakta ve bu süreçte teorik-teolojik bazı problemler ortaya çıkmaktadır.⁴ Bu siyasi kavgalar sona erdikten ve gergin ortam yatıştıktan sonra ortaya çıkan tartışmalı konular doğduğu şartlar gözardı edilerek teolojik bir muhteva kazanmakta, Goldziher'in ifadesiyle, yalnızca "akademik ilgi alanının bir fantezisi"⁵ haline dönüşmektedir.⁶ Nasların bu süreçte belirleyici rol

isyanın farz olduğunu savunmuşlardı. Münazara sonrası Hanefiler Emir'in huzuruna gidip, 'biz senin bu günahların çoğunu irtikap ettiğini bildiğimiz halde senin azledilmen gerektiği fikrine karşı çıkıyoruz, buna mukabil Mutezililer senin azlinin farz olduğuna inanıyorlar' demişler bunun üzerine de Emir Mutezileyi bölgeden kovdurmuştur. el-Pezdevî 'elhamdülillah onlardan kimse kalmadı artık' diyerek bu durumdan memnuniyetini izhar etmektedir. el-Pezdevî'nin, belirli bir kelâmî görüşü savunanların siyasi otoriteyle ilişkisini göstermesi açısından son derece ilginç olan bu olayı anlatmada hiçbir sakınca görmemesi, muhtemelen, ilk dönem Müslümanlarının böyle bir ilişki kurma gibi bir temayüllerinin olmadığını bildiğinden kaynaklanmış olmalıdır. (Pezdevî, *Usûl*, 191) Eş'arî müelliflerin durumuna gelince, onların meseleye yaklaşımının da Hanefî ve Hanbelîlerle paralel olduğu söylenebilir. Gerek Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin eserlerinde ve gerekse daha sonraki Eş'arî müelliflerin eserlerinde ortaya çıkan tablo bu yöndedir. el-Eş'arî'nin *el-Luma'* ve *el-İbâne*'sinde, el-Cüveynî'nin *Kitabü'l-İrşad*'ında (s. 33-76), el-Bâkılânî'nin *el-İnsâf*'ında (s. 58. 60), el-Gazalî'nin *Faysalü't-Tefrika*'sında (s. 132-5, 195, 206) ve *İhyâ*'sında (s. I, 206-218) imanın tarifi, büyük günah işleyeninin durumu gibi konuların ele alınış tarzına baktığımızda, mezkur müelliflerin kelâmî olayların oluşum ve gelişiminde sosyo-politik olayları nazar-ı itibara almadıkları görülür.

² Oryantalistler arasında kelâmî konuların ortaya çıkışında sosyo-politik olayların etkilerini reddedenler olduğu gibi, kelâmî problemlerin Hıristiyan, Zerdüşî ve diğer din ve kültürlerin etkisiyle ortaya çıktığı şeklinde yaygın oryantalist görüşü eleştirenler de vardır. L. Gardet kısmî etkiyi kabul etmekle beraber, tartışılan kelâmî konuların, dış etkiler sonucu ortaya çıkmadığını aksine müslümanların kendi problemleri olduğu görüşünü savunur. L. Gardet 'İlm al-Kalam', *Encyclopedia of Islam* (İkinci baskı).

³ Wensinck, s. 36-7. Van Ess ilk kelâm risalelerinin varlığını politik nedenlere ve özellikle Halife Abdülmelik'in gayretlerine borçlu olduğunu, onun bu işe siyasi tansiyonu düşürmek ya da kendi ideolojisinin propagandasını yapmak gayesiyle ön ayak olduğunu söyler. Van Ess, 'The Beginning of Islamic Theology', s. 101, 110. (J. Emery Murdoch, *Cultural Context of Medieval İslâm*) içinde.

⁴ Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, terc., Andras-Ruth Hamori, Princeton University Press 1981, s. 69.

⁵ Goldziher, *Islamic Theology*, s. 76.

⁶ Goldziher, *Islamic Theology*, s. 76.

oynaması söz konusu değildir. Naslar ancak daha sonra bu tartışmalara taraf olanların konumlarını meşrulaştırma vasıtası olarak devreye girmektedir.

Oryantalistlere göre, sosyo-politik şartlar yalnızca teolojik kavramların oluşumunu belirlemekle kalmaz, ayrıca bu görüşleri savunan mezheplerin daha sonra şartların dayatmasıyla görüşlerini terk etmelerine ya da görüşlerinde değişiklik yapmalarına da yol açar. Kısacası sosyo-politik şartlar her dönemde belirleyici unsur olmaktadır. W. Madelung⁷ Hanbelîlerin tekfir konusundaki görüşlerinde daha sonra değişiklik yapıp ilk dönemlerdeki katı tavırlarından vazgeçmelerini bu bağlamda ele almakta ve bu değişikliğin şartların dayatmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre, bu tavır değişikliğinin sebebi, bir taraftan Hanbelîlerin amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesiyle ve tekfir konusuyla ilgili görüşlerinin uygulanamaz olduğunu görmeleri, öbür taraftan ise, diğer mezhep mensuplarına karşı takındıkları katı tavır sebebiyle Haricîlerle aynı çizgide mütalaa edildiklerini farketmiş olmalarıdır.⁸ Hatta Wensinck daha da ileri giderek, Haricîliğin ortaya çıkışının sadece Hanbelîlerin değil, müslüman toplumun genelinin kelâmî çizgisini belirlemesinde de rol oynadığı görüşünü savunur.⁹

İMAN-KÜFÜR MESELESİ

Goldziher'e göre, konumuzla ilgili oryantalist görüşü ele almak için örnek olarak seçtiğimiz iki konudan ilki olan iman-küfür konusuyla alakalı görüşler, İslâm kelâmının oluşumunda teolojik bir ihtiyaç neticesinde ve naslardan hareket edilerek ortaya atılıp kavramsallaşmamıştır. Aksine dönemin sosyo-politik şartlarının ortaya çıkardığı bu görüşler, ancak siyasi kavgalar bittikten sonra teolojik olarak tartışılmaya başlanmıştır.¹⁰ Goldziher, Emevîler dönemi söz konusu olduğunda teolojik yönüyle amelin imandan bir cüz olduğunu iddia etmenin aynı zamanda böyle bir fikrin doğuracağı siyasi sonuçları da hesaba katmayı gerektirdiğini söyler. Bir diğer ifadeyle iman konusunda mezheplerin konumunu, yapacakları tercihin doğuracağı pratik ve politik sonuçlar belirlemekteydi. Oryantalistlere göre, ilk dönemde, amellere riâyet etmedikleri iddia edilen Emevî idarecilerin tekfir edilmesi ve dolayısıyla kendilerine isyan etmenin zaruri olduğu sonucunu doğuracak olan amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesi, bu hususlar göz önünde bulundurulurken tartışılıyordu. Bu bağlamda oryantalistlerce hatırlatılan bir başka husus da şudur: Hâricîlerin bazı alt grupları, genel Hâricî prensiplerle çeliştiği halde, pratikte ortaya çıkacak sonuçları gözönünde bulundurarak, tekfir konusundaki görüşlerini, tabir caizse, yumuşatma eğilimi içine

⁷ Madelung, W., The Sunnite Doctrine Concerning Faith as Reflected in the *Kitab al-İman* of Abu Ubayd al-Kasım b. Sallam.' *Studia Islamica*, XXXII (1970), s. 251.

⁸ Madelung, s. 251.

⁹ Wensinck, s. 37.

¹⁰ Goldziher, *Islamic Theology*, p. 76.

girmişlerdir ki, bugün Libya'da ve Umman'da sayıları az da olsa hâlâ varlıklarını sürdüren Hâricîler bu gruba mensupturlar. Oryantalistler, bu gruba mensup Hâricîlerin küfrü, *küfrünni'me* ve *küfrüşşirk* olarak ikiye ayırmak suretiyle iki şeyi aynı anda yaptıklarına dikkat çekerler. Onlara göre bu gruba mensup Hâricîler bu ayırım sayesinde bir yandan büyük günah işleyeni tekfir ettiklerini söyleyerek bu konudaki temel Hâricî prensibe bağlılıklarını izhar ederken, diğer yandan küfrü, bahsettiğimiz gibi ikiye ayırmak suretiyle de tekfir ettikleri kişiyi dinden çıkmış olmaktan kurtarmakta, sadece *küfrünni'me* ile itham etmektedirler.

Bu bağlamda Oryantalistlerin söylediği bir başka şey de, Ehl-i hadisin savunduğu amellerin terkinin kişiyi küfre götüreceği veya büyük günah işleyenin kafir olacağı yönündeki görüşün, bir çok âyet ve hadiste karşılık bulunduğu halde, Sünnî İslâm'ın genelinin benimsediği görüş olmadığı hususudur. Buna karşılık, ameli imandan bir cüz olarak kabul etmeyen ve büyük günah işlemenin kişiyi küfre götürmeyeceğini savunan Hanefî-Mürçî'î görüş, Eşarîliğin de tavrını belirlemek suretiyle neticede, Ehl-i Sünnetin genelinin bu konudaki çizgisini belirlemiştir. Tıpkı Hanbelîler gibi Hanefîler ve Eşarîler de naslardan kendilerine dayanak aramış, ameli, imanın bir cüzü olarak gösteren âyetler sözkonusu olduğunda ise, bu âyetlerde kastedilenin amelin imandan bir cüzü değil, aksine amelin imanın alâmeti (*şerâ'î*) olduğunu söylemişlerdir. Bu noktada Daniel Gimaret'in hatırlattığı iki husus vardır: Birincisi *Maqâlât*'ın birinci cildinin sonunda ve *el-İbâne*'de el-Eş'arî Hanbelîliğe bağlılığını açıkça ifade ederek imanı, aynen onlar gibi, tasdik, ikrar ve amel olarak tarif etmiş ve fakat daha sonraki eseri *Kitabü'l-Luma* ile *el-Mes'ele fi'l-İman* ve diğer bazı risalelerinde iman tarifini değiştirmiş ve imanın sadece tasdikten ibaret olduğunu söylemiştir.¹¹ Gimaret'nin hatırlattığı ikinci husus daha sonraki Eşarî kelâmcılarının da el-Eş'arî'nin Hanbelîlerle paralellik arz eden ilk iman tarifini değil, O'nun *el-Luma* ve diğer risalelerinde ortaya koyduğu imanı tasdikten ibaret gören tarifini benimsemişlerdir. Bu sebeptendir ki İbn Hazm¹² ve İbn Teymiyye¹³ el-Eş'arî'yi kıyasıya eleştirmişler ve hatta onu iman konusundaki tariflerinin benzerliğinden dolayı Cehm b. Safvan'la aynı çizgide olmakla bile suçlamışlardır. Büyük oranda Hanefîlerin tarifleriyle benzerlik arzeden Eşarî müelliflerin iman tarifi Ehl-i Sünnetin bu konudaki çizgisini belirleyen temel görüş olmuştur.

Amel iman ilişkisi konusunda oryantalistlerin ele aldığı diğer bir konu da, büyük günah işleyeninin durumu meselesidir. Oryantalistlere göre, bu hususta da mezheplerin tavrını belirleyen şey sosyo-politik şartlarıdır. Bilindiği gibi Hâricîler ve Hanbelîler eserlerinde büyük günah işleyenle ilgili nasları lafzî yorumu tabi tutmuş ve neticede bu fiilleri işleyenleri tekfir etmişlerdir. Görüşlerinin uygulanabilir olmadığını görmeleri üzerine Hâricîlerin, en azından bazılarının,

¹¹ Daniel Gimaret, *La Doctrine d'al'Ash'ari*, Paris 1990, s. 472.

¹² İbn Hazm, *el-Fasl*, II, s. 111.

¹³ İbn Teymiyye, *el-İmân*, Kahire 1994, s. 124

görüşlerinde değişiklik yapmak zorunda kaldıklarından ve sırf bu yüzden küfrü ikiye ayırdıklarından, az önce bahsetmiştik. Bu bağlamda Oryantalistler Hanbelîlerin de benzer bir tavır sergilediklerini söylerler. Bu açıdan bakıldığında görülür ki, büyük günah işleyeninin durumuyla ilgili ilk dönemde Ehl-i hadis ya da Hanbelî müelliflerin takındığı katı tutumda daha sonra yumuşama olmuştur. Onlar da, Hâricîlerinkine benzer bir şekilde, küfrü, “el-küfr ellezi yenqulu ani'l-mille” ve “el-küfr ellezi la yanqulu ani'l-mille” olmak üzere ikiye ayırmışlar ve işlenen büyük günahın ancak itikâdî açıdan helal olduğuna inanılması durumunda kişiyi küfre götüreceğini söylemişlerdir. Ayrıca Hanbelîlerin iman ve İslâmı ayrı şeyler olarak görüp büyük günah işleyeninin iman dairesinden çıkacağını ve fakat hâlâ İslâm dairesinde kalacağı şeklinde yeni bir yorum getirmek zorunda kalmaları, oryantalistlere göre, şartların onlara bu konuda daha önce savundukları katı tavrın uygulanabilir olmadığını göstermiş olmasından kaynaklanmaktadır.

İman konusuyla ilgili oryantalist görüşe dair hatırlatılmasında fayda mülâhaza ettiğimiz son bir husus şudur: T. Izutsu'nun İslâm'da iman kavramının semantik analizine hasrettiği meşhur eseri *The Concept of Belief in Islam* ile ilgili tanıtım yazısı yazan bazı oryantalistler bu eseri iman konusu ve konu etrafında yapılan tartışmalardaki sosyo-politik arka planı göz ardı etmesinden dolayı tenkit etmişlerdir.

KAZA-KADER MESELESİ

Oryantalist söylemde sosyo-politik olayların kelâmî problemlere etkisi bağlamında ele alacağımız ikinci konu kader meselesidir. Bu konudaki oryantalist görüşün iki noktada odaklandığını görmekteyiz. Birinci nokta, İslâm toplumunda kader konusunda geliştirilen görüşlerin Arap toplumunun İslâm öncesi kabullerinin bir devamı ve hatta Arabistan coğrafyasının Arap psikolojisinde bir yansıması olduğu şeklindedir. Bu görüşü savunan oryantalistlerden M. Watt'ın, 'Müslümanlar açısından bakıldığında kökleri Kur'ân âyetlerinde mevcut olan bu kadercî anlayış aslında İslâm öncesi inançların etkisiyle ortaya çıkmıştır', dediğini görüyoruz. İslâm öncesi Araplar insanın başına gelen uğursuzluğun zamanın (dehrin) etkisiyle meydana geldiğine inanırlardı ki bu bağlamda zaman kader kelimesinin müteradifi olarak algılanıyordu. Bu inanca göre insanlar ne yaparlarsa yapsınlar rızıkları ve ne zaman ölecekleri daha önceden takdir edilmiştir ve bunu hiçbir şey değiştiremez. Teslimiyetçiliğe yol açan böyle bir anlayış diğer taraftan insanları endişelerden uzaklaştırıyor ve onlara direnme gücü veriyordu. Ne olacaksa zaten daha önceden takdir buyurulmuştu ve takdir edilmemiş şey de başa gelmeyecekti. Watt bu anlayışın Kur'ân'da da yansımaları olduğunu söyler. (Kur'ân, 6: 11), (45: 24). Watt, Kur'ân'daki Allah'ın rızık dilediğine vereceğini ifade eden âyetleri (Kur'ân 30: 37) çöldeki Arap tecrübesinin bir yansıması olarak görür.¹⁴

¹⁴ W. M. Watt, 'Free Will and Predestination', *Encyclopedia of Religion*.

Watt'ın kaderci anlayışı, coğrafya ve İslâm öncesi Arap kültürüyle irtibatlandırmasından ayrı olarak, bu konuda oryantalistlerin ortaya koyduğu bir diğer görüşe göre de, İslâm toplumunda kaderci anlayış da, aynen iman meselesinde olduğu gibi, dönemin sosyo-politik şartlarının etkisiyle şekillenmiştir. Goldziher'e göre kaderci anlayış nassların yorumu sonucu değil Emevîlerin siyasi otoritesini meşrulaştırma gayretlerinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Van Ess'e göre, kaderci anlayışın ortaya çıkışında sosyo-politik şartların belirleyici olduğunu göstermesi açısından bu meselenin Suriye'de ve Hicaz'da yoğun olarak tartışıldığını görmek önemlidir. Ona göre, kader probleminin ya da başka bir ifadeyle insanın işlediği kötülüklerin orijini ve eylemlerden sorumlu olup olmadığı meselesinin bu bölgede ele alınması rastlantı değildir. Zira, Şam'da bu konuyu tartışmak dolaylı olarak halifenin sorumluluğunu tartışmak anlamına geldiği gibi, bu bağlamda gündeme getirilen, kötülüğün kulun bizzat kendinden mi kaynaklandığı yoksa Allah'ın ezelden takdiri mi olduğu problemini tartışmak da, dolaylı olarak siyasi otoritenin işlediği haksızlıkları ve hızla değişen toplumda ortaya çıkan adaletsizlikleri sorgulamak anlamına geliyordu.

Kaderci anlayışın ortaya çıkışında Emevîlerin rolüyle ilgili Watt'ın söyledikleri bu konudaki oryantalist bakışı özetler mahiyettedir. Ona göre, modern İslâm araştırmacılarında Emevîlerin fazla dindar olmadığı yönünde bir eğilim vardır. Bu anlayış Abbasîlerin yaydığı Emevî aleyhtarî görüşlere dayanır. Fakat böyle bir tablo dönemin şairleri olan Cerîr ve Ferezdak gibilerin şiirlerinde görülmez. Bu şiirlere bakıldığında görülür ki, Emevîler, iktidarlarının meşru olduğunu ispat için Kur'ân âyetini (Kuran 2:30) delil getirmekteydiler. Emevîler âyette insanın Allah'ın halifesi olarak nitelenmesine benzer bir şekilde, kendilerinin de iktidarda Allah'ın halifesi sıfatıyla bulduklarını söylüyor, âyette geçen halife kelimesinin temsilci olarak anlaşılması gerektiğini ifade ediyorlardı.

Watt'a göre, buna tepki olarak insanın fiillerinden sorumlu olduğunu savunan değişik bir anlayış ortaya çıktı. Bu anlayışa göre, insanın iyi amelleri Allah'tan, kötü amelleri kendisinden kaynaklanmakta idi ve dolayısıyla bir mümin, Emevîlerin yaptığı kötü ameller bizzat kendilerinden kaynaklandığı için onlara isyan edebilir ve bu eylemiyle de Allah'a karşı gelmiş ve küfre düşmüş olmazdı. Bu fikri ilk savunan Mabed el-Cühenî'dir ki, kendisi katıldığı bir isyan hareketinin başarısızlığa uğraması sonunda öldürülmüştür. Kaderî olduğu zikredilen Ğaylan ed-Dimeşkî de bu konulardaki görüşleri dolayısıyla öldürülmüştür. Wellhausen'in da önemine dikkat çektiği bir rivâyeti, Watt da İbn Kuteybe'yi referans göstererek aktarmaktadır. Buna göre Emevîlerin müslümanların kanlarını akıttığı, mallarını gasbettiği ve bunları yaptıktan sonra da 'biz Allah'ın takdirini uyguluyoruz' dedikleri kendisine aktarıldığında Hasan el-Basrî 'Allah düşmanları yalan söylüyorlar' karşılığını vermiştir. Watt'a göre, insanın hür iradesini savunan bu tür kader anlayışı İslâmî bakış açısına uygunluğu dolayısıyla değil, o dönemdeki İslâm toplumundaki iç kavgalarda Emevîlere karşı verilen mücadelenin kelâmî bir

dayanağını oluşturması hasebiyle taraftar bulmuştur.¹⁵

Watt'a göre, cebrî bir anlayışın ön plana çıkarılması illa da Abbasîlerin zulmünü onaylamak anlamına gelmediği içindir ki, Abbasîler döneminde kader tartışmaları, bu politik zeminini kaybetmiştir. Ona göre, insanın hür iradesini savunan ve ilginç bir şekilde Kaderiler diye isimlendirilen bu grup, Abbasîlerin kurulmasıyla ya sebab-i vücudları ortadan kalktığından ya da Mutezile içinde asimile edildiklerinden mevcudiyetlerini devam ettirememişlerdir.

SONUÇ

İman-küfür ve kaza-kader meseleleri örneğinde incelemeye çalıştığımız, kelâmî problemin ortaya çıkışı ve şekillenmesi hususundaki oryantalist görüşle ilgili değerlendirmemiz sonucunda vardığımız kanaat şudur: Oryantalistlerin kelâmî kavramları yalnızca sosyo-politik şartların ürünü olarak sunan indirgemeci yaklaşımı nassların ya da kutsalın belirleyici rolünü yok saymaları sebebiyle kabul edilemez bir bakış açısıdır. Zira, böyle bir indirgemeci yaklaşım bizi, şu anda müslümanların bağlı oldukları temel itikadî esasların ârizî olan sosyo-politik şartların bir ürünü olduğu fikrini kabul etmeye götürür. Bu da, eğer şartlar başka türlü tezahür etmiş olsaydı, mevcut temel İslâm inanç esasları, şu andaki haliyle değil de, başka türlü tezahür ederdi dememizi gerektirirdi ki, böyle bir rölativist bakış açısı kabul edilemez. Kutsalın tarihe müdahalesini reddederek yola çıkan seküler bir bakış açısından beslenen oryantalist bakış açısı bunda bir problem görmez zira, onlar benimsedikleri metodoloji gereği kelâmî kavramların ya coğrafyanın ya sosyo-politik şartların veya başka bir şeyin neticesinde ortaya çıktığını söylemek durumundadırlar.

Sosyo-politik şartların dînî inanışların ortaya çıkış ve şekillenme sürecinde belirleyici etken değil de oluşum sürecine tesiri olan ve aynı zamanda kendisi de bu inançlardan etkilenen unsurlar olduğu söylenirse, bu kabul edilebilir. Bu nokta gözardı edilmemek şartıyla, çevre şartlarının rolüne dikkat çeken oryantalist birikimden faydalanılabilir. Kabul edilmelidir ki, kelâmî kavramlar boşlukta oluşmaz. Ortaya çıkışlarında, son tahlilde nasslar belirleyici olsa da, netice de bir kelâmî görüşün ya da mezhebin belli dönemlerde revaçta olmasını veya bazı görüşlerin yok olup gitmesini belirleyen siyasi güç ya da sosyo-politik şartlardır. Bu yüzdendir ki, hicrî dördüncü asır Şif asrı olarak nitelendirilecek derece de Şif hakimiyeti altında geçmiş, diğer taraftan bilindiği gibi, uzunca bir süre de Mutezile resmî mezhep olmuştur. Siyasi otoritenin resmi görüş kabul ettiği bu mezhepler de, aynen Ehl-i Sünnet gibi, fırka-i nâciyenin kendileri olduğunu nasslara dayanarak ispat etmeye çalışmışlardır. Foucauldian bakış açısıyla söyleyecek olursak, asıl ve önemli olan, bir mezhebin ya da kelâmî bir görüşün doğru olup olmadığı değil, bunun kimin doğrusu olup olmadığıdır ve bunu da sosyo-politik şartlar ve güç ilişkileri belirler.

¹⁵ Watt, 'Free Will and Predestination', *ER*.